

מטוב נהורר

שיחתו של

מורנו ראש הישיבה

הרב אברהם יצחק גרינבוים שליט"א

פרשת ויצא, ה'תשע"ה

עת לחשיות ועת לדבר / השתיקה והדיבור בעבודת ה'

ספר בראשית נקרא בחז"ל (עבודה זרה כה, א) 'ספר הישר', בשל מטרותיו; ללמדנו ארחות יושר ודרכי עבודת ה' מתוך סיפור חייהם ותולדותיהם של אבותינו הקדושים. במאמרנו ננסה לצאת בעקבי אמנו רחל, שדמותה רבת ההוד נגלית לעינינו בפרשת השבוע, וללמוד מקצת מדרכיה כפי שלימדונו חז"ל ורבותינו.

התכונה הבולטת ביותר אותה העלו חז"ל על נס בדברם על רחל, היא השתיקה. כך אמרו במדרש (תנחומא ויצא, ו):

אמר רבי שמעון בן גמליאל: כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לגוף טוב אלא שתיקה. רחל תפשה בשתיקה עמדה זרעה בשתיקה ראתה סבלונותיה ביד אחותה ושתקה... אמר רב יהודה: גדולה שתיקה! שבזכות שתיקתה של רחל, זכתה והעמידה שני שבטים בישראל אפרים ומנשה יתר על השבטים... אמר לה הקדוש ברוך הוא: את שתקת, חייך - בזכות אותה שתיקה זוכרך אני. שנאמר (בראשית ל, כב) וַיִּזְכֹּר אֱלֹקִים אֶת רָחֵל.

נתבונן על מהותה של שתיקה נישאה זו, אשר (כדברי המדרש באיכה שיובא להלן) בזכותה הובטחה לנו גאולתנו, כדברי ה' לרחל (ירמיהו לא טו-טז):

"מִנְעִי קוֹלְךָ מִכָּכִי וְעֵינַיִךְ מִדִּמְעָה, כִּי יֵשׁ שָׁכָר לִפְעֻלָּתְךָ נָאִם ה'... וְשָׁבוּ בָנִים לְגִבּוֹלָם".

מטוב נהורר

א

שתיקה - כח הפנימיות

ראשית נעיין בשכר אשר הובטח לרחל על שתיקתה, והתבוננות זו תגלה לנו קו נוסף באופיה של השתיקה המדוברת. במדרש המובא לעיל, נאמר כי בשכר שתיקתה זכתה רחל בצאצאים המצטיינים אף הם במידה זו:

רחל תפשה בשתיקה - עמדה זרעה בשתיקה.
ראתה סבלונותיה ביד אחותה ושתיקה,
בנימין בנה - האבן שלו מן האפוד יִשָּׁפָה, יודע במכירת יוסף ושותק, וזהו 'ישפה' -
יש לו פה ושותק.
שאול בן בנה - וְאֵת דָּבָר הַמְּלוּכָה לֹא הִגִּיד לוֹ (שמואל א י, טז)
אסתר - אֵין אֶסְתֵּר מְגַדֶּת מוֹלְדֶתָהּ (אסתר ב, כ).

גם בגמרא (מגילה יג, ב) מוזכרים אותם צאצאים להם זכתה רחל כגמול, כאמור בתהילים (קכז, ג) 'שָׁכַר פְּרִי הַבֶּטֶן', אך שם נאמר שהם שכר על ענין אחר!

בשכר צניעות שהיתה בה ברחל - זכתה ויצא ממנה שאול, ובשכר צניעות שהיה בו בשאול - זכה ויצאת ממנו אסתר.

אמנם כפי שמפורש בהמשך הגמרא שם, גם הצניעות האמורה פה מתייחסת לאותו מעשה, של שתיקה כשאביה הקדים את לאה, ומסירת הסימנים.

מכך נראה בבירור, ששתי מידות אלו שייכות הן זו לזו. שתיקתה המופלאה של רחל נובעת היא מצניעותה, וכך גם שתיקתם של שאול ואסתר צאצאיה - שתיקה של צניעות היא.

מהר"ל מפראג (נתיבות עולם, נתיב השתיקה) מפרש את עומקה של זיקה זו: כל דיבור הוא גילוי פנימיותו של האדם - לחוץ. ככל שאדם מרבה יותר בדברים, כך פנימיותו גלויה יותר לכל. ממילא מובן שהאדם הממעט בדברים ומרבה בשתיקה, מצניע הוא בכך את פנימיותו לבל ישזפוח עיני זרים. מי שעולמו הפנימי עשיר ועומד לעצמו, הוא שיכול להרשות לעצמו את השתיקה ואת ההצטנעות, אין הוא ממהר להוציאו את עולמו זה לגלוי, לחוץ.

"ונמצאנו למדים כי שתיקה וצניעות היינו הך... הצנע לכת - זהו טיפוח עולם פנימי בלב... כאשר אדם זכה לפנימיות הוא יכול להיות דבוק בבורא. זוהי העליונה שבמדרגות, דבקות בתכלית, ואין שום דרך אחרת להשיגה אלא על ידי צניעות. עכשיו אנו לומדים כי כאן, בעולם פנימי זה, הוא מקומו של פלך השתיקה". (המשגיח רבי שלמה וולבה זצ"ל, 'פלך השתיקה ופלך ההודיה')

מטוב נהורר

ב

לכל זמן

אמר רבי יצחק: מאי דכתיב (תהלים נח, ב) 'האמנם אֵלֶם צֶדֶק תִּדְבְּרוּן מִיִּשְׂרָאֵל תִּשְׁפָּטוּ בְּנֵי אָדָם' - מה אומנותו של אדם בעולם הזה - ישים עצמו כאלם (חולין פט, א).

לכאורה, מה אומנות יש בה, בשתיקה? פשוט לא לדבר, לשתוק, איזו חכמה ו'אומנות' מצא בה רבי יצחק?

לעיל ראינו את דברי המדרש, הקושר בין אבנו של בנימין בחושן למידת השתיקה. אולם הדעת נותנת שאבן אשר נקראת על שם השתיקה תיקרא 'אין-פה', ומה טעם לקרוא לאבן כזו 'ישפה'? אך לשון המדרש היתה 'ישפה' - יש לו פה ושותק'. כי מעלתה האמיתית של השתיקה אינה של מי ששותק תמיד וכלל אינו מן המדברים. אדם צריך שיהיה לו פה ויע להשתמש בו באופן הנכון ובזמן המתאים. כמו שמסייגת הגמרא מיד את דברי רבי יצחק:

יכול אף לדברי תורה - תלמוד לומר: 'צֶדֶק תִּדְבְּרוּן'.

אמנם השתיקה חשובה היא, אך חשוב לא פחות הוא הדיבור בדברי תורה ובתפילה, ואמנותו של האדם היא לשקול היטב במשקל החסידות, אם העת עת דברים היא או עת שתיקה. "אמר רבי יהושע בן לוי: כל הַשָּׁם אורחותיו - זוכה ורואה בישועתו של הקדוש ברוך הוא, שנאמר (תהילים נ, כג) 'וְשֵׁם דָּרְדָּר', אל תקרי 'וְשֵׁם' אלא 'וְשֵׁם דָּרְדָּר' - אֶרְאֶנּוּ בְּיָשַׁע אֱלֹקִים" (מועד קטן ה, א).

עבותו של האדם היא לחפש תדיר את האיזון בין מהותו כ'מדבר', שהדיבור הוא פסגת צורתו האנושית ושלמות יצירתו, כמו שתרגם אונקלוס (בראשית ב, ז) 'וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה' - 'לרוח ממללא', לבין השתיקה החשובה כל כך, עד ש'אין העולם מתקיים אלא בשביל מי שבולם את עצמו בשעת מריבה, שנאמר תולה ארץ על בלימה' (חולין שם).

אצל רחל כאשר משבחים אותה חז"ל על שתיקתה, מוזכר עם זאת גם שבח על דיבורה, במסירת הסימנים ובדברה במקום אחותה. במדרש מפעים (איכה רבה פתיחתא כד), מתארים הם באריכות כיצד כל אחד מאבות העולם מנסה להפיל תחינתו לפני ה', לבטל את רוע גזירת החורבן והגלות. אברהם ויצחק, יעקב ומשה, והקב"ה לא מקבל את דבריהם אלא אומר "גזירה היא מלפני", עד שבאה רחל:

באותה שעה קפצה רחל אמנו לפני הקדוש ברוך הוא ואמרה: רבונו של עולם! גלוי לפניך שיעקב עבדך אהבני אהבה יתירה, ועבד בשבילי לאבא שבע שנים... ולערב חילפו אחותי לבעלי בשבילי, ומסרתי לאחותי כל הסימנים שמסרתי לבעלי, כדי שיהא סבור שהיא רחל, ולא עוד אלא שנכנסתי תחת המטה שהיה שוכב עם אחותי והיה מדבר עמה והיא שותקת, ואני משיבתו על כל דבר ודבר, כדי שלא

מטוב נהוֹרָה

יכיר לקול אחותי... מיד נתגללו רחמיו של הקדוש ברוך הוא, ואמר: בשבילך רחל, אני מחזיר את ישראל למקומן.

חז"ל בלשונם השקולה והמדודה אמרו זאת גם בקיצור ובתמציתיות: "פעמים ששותק ומקבל שכר על השתיקה, פעמים מדבר ומקבל שכר על הדבור" (זבחים קטו, ב).

רק מי שיודע מתי ואיך לדבר, "יש לו פה" - יש חשיבות לשתיקתו. ורק מי שיודע לשתוק, כשהוא מבר כל דבריו בהשכל ובדעת. "כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לגוף טוב אלא שתיקה" - דוקא אצל החכמים, שכוחם ועיסוקים בפה, בלימוד והוראת התורה, הם שניתן ללמוד מהם על השתיקה, על חשיבותה ועל כוחה. גם הרמב"ם (בפרק ה' מהלכות דעות) כורך באותן הלכות את אופני הדיבור והלימוד הראויים, עם שבחי השתיקה ומעלתה.

ב"שפת אמת" (סוכות שנת תרנ"ד) דרש באופן זה את הפסוק 'שִׁפְתַּיִם יִשָּׁק מְשִׁיב דְּבָרִים נְלָחִים' (משלי כד, כו) - מי שמשיק שפתותיו ושותק מלדבר דברים בטלים ואסורים, הוא שמשיב, בשעה שמדבר, דברים נכוחים.

ובמקום אחר (שפת אמת פורים, שנת תרמ"ח) פירש בזה את הגמרא (יומא עו, ב; סנהדרין ע, ב) 'חמרא וריחני פקחין'. שבפשוטו הכוונה שהיין והבשמים החכימוהו ופיקחוהו. אבל השפת אמת מפרש שרמז יש כאן, לאותו מאמץ עליו אנו מדברים, של שיווי משקל בין שני הכוחות הללו. על היין נאמר כי הדיבור רע לו, ואילו על הבשמים כתוב כי 'הקול יפה לבשמים'. "כשם שהדיבור יפה לבשמים, כך דיבור רע ליינ" (מנחות פז, א). והפיקח הוא מי שמכיל בנפשו את שני הכוחות הללו באופן שהאחד אינו סותר את פעולת השני, ויודע אימתי העת הראויה לכל אחד.

ג

וידום אהרן

אחד המצבים בהם ראויה היא השתיקה במיוחד, הוא בזמן אבילות. כשמתרחשות ובאות על האדם צרות וגזירות, זהו הזמן לשתיקה, כמתואר באיכה (ג, כא): 'יָשֵׁב בְּדָד וַיִּדָּם כִּי נָטַל עָלָיו'.

המהר"ל מסביר כי מלבד קבלת הדין שבשתיקה זו, כמו שאמרו על אהרן שנטל שכר על דממתו בפטירת נדב ואביהוא, יש בה עוד ענין. כמו שאמרנו למעלה הדיבור הוא חלק מהותי ביצירת האדם, וכח הדיבור הוא המכונה בפסוק 'נפש חיה'. אך בשעה שהאדם חווה מיתה של אחד מקרוביו, זהו הזמן להצטנע ולשתוק. השתיקה גם מאפשרת לאדם להתבונן בתשומת לב במאורעות, וְהָיָה יָתֵן אֶל לְבָבוֹ (קהלת ז, ב). כרמז על זה מאכל האבלים הוא עדשים, 'שאינן להם פה' (בבא בתרא טז, ב).

בגמרא אמרו (ברכות ו, ב): 'אגרא דבי טמיא - שתיקותא... אגרא דבי הלולי - מילי'. הרווח בבית הקבורה, או בבית האבל - בשתיקה. ובבית המשתה - דיבור. כי לכל אחת מן ההנהגות מקום הו

מטוב נהורר

מתאימה וראויה היא יותר. אמנם אמר שלמה 'טוב ללכת אל בית אבל מלכת אל בית משתה' (קהלת שם), אך עדיין תפקיד הדיבור לא בטל, וחשוב הוא בבי הלולא.

דבר זה פותח פתח להבנה נוספת על מהות השתיקה אצל בנימין, ש"יש לו פה". בנימין נולד במיתת אמו, ואביו קרא לו על שם זה 'בן אוני'. אם כן שייך הוא לשתיקה לא רק מחמת הצניעות שהיתה בו כירושה מאמו רחל, אלא גם מחמת שייכותו העמוקה לאבילות.

ד

מנעי קולך

ראינו כי שני חלקים חשובים הם בעבודת האדם באמצעות פיו. עיתים על האם לשתוק, ועיתים עליו לדבר. תפקידו להתבונן ולתור בכל עת מה ה' שואל מעימו, אם זמן שתיקה הזמן הזה או זמן דיבור.

ענף אחד של עבודה זו הוא בחלק שבין אדם לחבירו אותו שראינו אצל רחל. כחו של הבולס את עצמו בשעת המריבה, שבשתיקתו מונע מחלוקות, קטטות והלבנת פנים, ומנגד כוחו של הדיבור שאין כמותו חשוב בדיבור החברים, ובמיוחד באופנים שהדיבור הוא שימנע את המריבה והקטטה, כאותה מסירת סימנים של רחל.

מלבד זאת שייך כפל פנים זה גם לחלקי עבודה אחרים. יש זמן לשתיקה וקבלת הדין, שתיקה מתוך קבלת הדין ואמונה שה' ילחם לנו, ויחד עם זאת עבודה בלתי פוסקת של תפילה. קול ברמה נשמע, נהי בכי תמרורים.

עולה על כולם החלק העיקרי ביותר עבורנו, יושבי בית המדרש: לימוד התורה ב'עמל פה' (סנהדרין צט, ב) בשקידה ובהתמדה, 'וְדַבַּרְתָּ בָּם - בָּם וְלֹא בְדַבְרִים אַחֲרִים' (יומא יט, ב), מתוך מיעוט שיחה וזהירות גדולה מדיבורים אסורים.

וַיִּגַּשׁ יַעֲקֹב אֶל יִצְחָק אָבִיו וַיִּמָּשְׁהוּ, וַיֹּאמֶר: הִקֵּל קוֹל יַעֲקֹב וְהִיָּדִים יָדֵי עֲשׂוֹי (בראשית כז, כב). בזמן שקולו של יעקב מצוי בבתי כנסיות - אין הידים ידי עשיו, ואם לאו - הידים ידי עשיו (בראשית רבה, פרשה סה)

בעל "שבילי פנחס" דייק את השינוי בין המילה קול הראשונה לשניה, שזו כתובה מלאה וזו חסרה. טעם הדבר, הוא מפרש, לרמוז על שני חלקי קולו של יעקב. קולו המלא, העובד את ה' בתורה ובתפילה, הוא הקול המצוי בבתי כנסיות ומכניע את ידי עשיו. אך צריך להצטרף עימו יחד גם הקול החסר, השתיקה. כי בחלק מן המקומות והזמנים היא הראויה והרצויה, והיא שבזכותה מובטחים אנו "וְשָׁבוּ בָנִים לְגִבּוֹלָם", ובזכות שתיקתנו ישמע ה' קולנו.